

ЕТНІЧНІ ТА РЕЛІГІЙНІ МЕНШИНИ СХІДНОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)

Shidnij svit, 2020, No. 4, pp. 36–47

doi: <https://doi.org/10.15407/orientw2020.04.036>

UDC 94(477.72)(=512.19)

KHERSON MUSLIM COMMUNITIES IN THE CONTEXT OF REGIONAL SOCIAL AND POLITICAL DYNAMICS AND SECURITY CHALLENGES

S. Danylov

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
sdanylov@gmail.com

I. Eihelson

PhD (Psychology)
Independent researcher
kalisira@gmail.com

M. Ieligulashvili

Independent researcher
mieligulashvili@gmail.com

The paper represents the results of qualitative research which was conducted in October–November 2018 in Genichesk, Kalanchak and Chaplynka rayons (districts) of Kherson region. Generalized portrait of three rayons is drawn from the viewpoint of security risks and factors generating conflicts, in particular local elections, land issue, identity transformation. Causes of conflicts and instability after 2014 are analyzed and the place of Muslim communities and ethnic-religious relations in social economic and security landscape are revealed with consideration of gender perspective.

Authors have analyzed an impact of the border, which appeared de-facto in 2014, and the proximity to the occupied Crimea on the economic situation in the region. Specifics of each rayon are represented according to their proximity or remoteness (as in case of Genichesk rayon) to the regional center, in particular, their economic ties, role of local elites and political life. Land issues as a factor and key economic sphere of the region in conflicts and labor share of Turks, Turks-Meskhethians and Crimean Tatars in land sphere as well as factor of relations with non-Muslim citizens involved in agricultural sphere are analyzed. Authors describe integration strategies of various Muslim communities into socio-economic life of the region. The role of the media controlled by Russia that spread propaganda aimed at destroying loyalty to Ukraine of Kherson region inhabitants is taken into account as well as its influence on ethnic and religious relations in the region.

Ethnic and religious relations are analyzed from the viewpoint of identities' conflicts (pro-Russian / Soviet vs. pro-Ukrainian / pro-European, Muslim / religious vs. ethnic one, etc.), as well as from the viewpoint of conflict potential of competition between various Muslim communities. The role of various actors and institutions in such competition for the influence on ethnic and religious communities is described.

The paper includes recommendation part. In particular, it is recommended to involve farmers into joint activity and creation of agricultural producers' association that will promote integration of Ukrainian, Turk-Meskhethian, Crimean Tatar agricultural producers on the base of common business and security interests. It is also recommended to continue research of integrational processes

© 2020 S. Danylov, I. Eihelson and M. Ieligulashvili; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

of Turks-Meskhetian and Crimean Tatar communities with the aim to develop local and regional integrational policies, that is not possible without development of the expert potential of local authorities, primarily deputies of local councils.

Keywords: Muslim communities, Kherson region, conflicts, security risks

МУСУЛЬМАНСЬКІ ГРОМАДИ ХЕРСОНЩИНИ В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДИНАМІКИ І БЕЗПЕКОВИХ ВИКЛИКІВ¹

С. І. Данилов, І. В. Ейгельсон, М. С. Єлігулашвілі

Вступ

Методологія дослідження. Дослідження проводилося впродовж жовтня – листопада 2018 р. у вигляді серії інтерв'ю та фокус-груп у трьох громадах Херсонської області: Чаплинці, Генічеську та Каланчаку. Якісне дослідження включало бачення та досвід 54 респондентів, з яких 25 осіб (14 чоловіків та 11 жінок) було індивідуально проінтерв'ювано та 29 (17 жінок та 12 чоловіків) взяли участь у фокус-групових дискусіях. Залежно від бажань респондентів інтерв'ю та фокус-групи проводилися українською та російською мовами. Вибірка респондентів складалася з широкого спектра професійних та соціальних прошарків населення та включала: представників місцевого самоврядування, чиновників та депутатів, представників освіти, охорони здоров'я, культури та соціальних послуг, бізнесменів, журналістів та громадських активістів. Респонденти належали до етнічних та релігійних груп більшості та меншин, представлених у регіоні, а також різних вікових груп (25–60 років).

Дослідження також включало кабінетну частину та аналіз літератури, медіазвіттів (включно із соціальними медіа), документів національних та місцевих органів влади та статистики.

Загальна ситуація на півдні Херсонської області. Каланчацький, Чаплинський та Генічеський райони. Після окупації Автономної Республіки Крим південь Херсонської області де-факто став прикордонним регіоном. Порівняно з державним кордоном, який приносить користь місцевим мешканцям з легальної і тіньової міждержавної торгівлі та транзиту, кордон з тимчасово окупованою територією України є джерелом безпекових ризиків та додатковим тягарем для мешканців прилеглих територій.

Після певного перехідного періоду, який тривав між 2014 та 2015 рр., потужні економічні зв'язки між цими територіями та Кримом були розірвані як через запровадження російського законодавства на півострові, так і через запровадження заборони торгівлі з тимчасово окупованою територією Автономної Республіки Крим внаслідок протестного тиску. Ринки збуту продукції на півострові для півдня Херсонської області були майже повністю втрачені, транзитний потік з Херсонщини в Крим суттєво зменшився.

З'явилися нові додаткові складнощі для мешканців Херсонської області, які працювали в Криму. З позиції окупаційної влади до них ставляться як до іноземних громадян. Конфлікт, що триває між Росією та Україною, створив додаткові ризики для їхньої особистої безпеки під час їхнього перебування на півострові, де громадяни України перебувають під ризиком стати жертвою репресій з боку російських спецслужб².

Потужне угруповання російських військ постійно розгорнуто на півночі Криму. По сусідству з адміністративним кордоном окупованої автономної республіки здійснюються демонстративні польоти авіації та виходи військових кораблів російської армії та прикордонної служби ФСБ. Хоча місцеві мешканці звикли до такої ситуації як “нової норми”, регіональні воєнні ризики самі по собі суттєво обмежують потік інвестицій у регіон, шкодять діловим контактам та міжнародному туризму,

посилують міграційні настрої серед місцевих мешканців, зокрема представників національних меншин, у громаді турків-месхетинців, серед яких поширені уявлення про бажаність еміграції до Туреччини.

Через довготривалі соціальні та економічні проблеми, які тільки погіршилися внаслідок російської агресії, південь Херсонської області, незважаючи на близькість до Криму, не привабив значної кількості внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій. Додатковим фактором, що впливав на вибір громадян на користь інших регіонів, які залишили Крим через утиски окупаційної влади, був страх можливого продовження російського наступу на Херсонську область.

Як було виявлено в дослідженні Центру близькосхідних досліджень “Конфліктний потенціал та соціальний капітал півдня Херсонської області”, за більшістю соціально-політичних параметрів ця частина регіону є досить різноманітною (дослідження було проведено взимку 2017–2018 рр.). Південні райони Херсонщини відрізняються не тільки від обласного центру, який має більш заможне та інтенсивне економічне та культурне життя, а й помітно відрізняються один від одного³.

Європейська та загальнонаціональна ідентичності фіксуються на порівняно низькому рівні. Люди на півдні відчують себе насамперед мешканцями свого міста або села, більші та глобальніші ідентичності не так сильно виражені, як локальні. Панівна позиція самоідентифікації за місцем проживання здебільшого притаманна для бідніших респондентів. Однак є важливою різниця між активною, особливо гіперактивною, та пасивною частинами населення. Існування прошарків активних громадян є підґрунтям для надії щодо подолання розриву між зануреністю в локальний порядок денний та зв'язком із більш глобальним та національним контекстами. Водночас існує очевидна різниця між поглядами гіперактивних 15 % респондентів (яких ми бачимо як таких, хто декларує свою відповідальність не тільки за своє життя в місці проживання, а й за стан справ у всій державі) та майже 50 % “пасивних” (зона відповідальності яких не виходить за межі власної квартири або домогосподарства), що може створювати певний конфліктний потенціал, оскільки останніми легко маніпулюють місцеві великі гравці або російська пропаганда⁴.

Узагальнений портрет трьох досліджених районів на підставі проведених фокус-груп та кількісних соціологічних опитувань включає багато характеристик і може бути окреслений як:

- Каланчацький район: україномовний, але не найбільш проукраїнський, гіперактивний, з досить розвиненими національною і навіть європейською ідентичностями, менш толерантний до кримських татар та ромів (і, безумовно, останній район, у якому мечеть має шанс бути побудованою), незважаючи на факт того, що мусульманські меншини не представлені в населених пунктах району. Це також район, де криміналітет найбільш обговорюється, але його значно менше бояться;

- Чаплинський район: україномовний, проукраїнський, критичний до змін, гіперактивний, під загрозою криміналу, позбавлений культурного життя, критично налаштований до Росії і водночас єдиний район, де не бояться російського вторгнення;

- Генічеський район: у районі менше виявляється ідентичність української політичної нації, більш позитивно (в порівнянні з сусідніми районами) оцінюються власний добробут та перспективи, зокрема, як наслідок помітної інтенсифікації економічного життя за рахунок туристичної галузі, це також район з очевидною антипатією до Туреччини та мусульман загалом, але водночас район з найбільшим побоюванням ймовірного російського наступу⁵.

Страх щодо російської агресії по-різному впливає на політичну стабільність та безпекову ситуацію. Наприклад, у Генічеську панічні настрої можуть поширюватися більш масово.

Місто Херсон є більш патріотичним та проєвропейським і впливає на соціально-політичні процеси в прилеглих районах. Натомість Генічеськ віддалений і радше ізольований від обласного центру. Транспортна доступність відіграє суттєву роль.

Мешканці Херсона мають стабільні, інтенсивні та різноманітні соціальні зв'язки зі 100-кілометровою зоною навколо обласного центру. Ці відносини включають маятникові щоденні міграційні потоки робітників. Херсон визначений як місце вибору вищої освіти, найкращого рівня адміністративних та комерційних сервісів, сезонних візитів до родичів тощо. Отже, динаміка соціальних та політичних процесів у Херсоні має помітний вплив на ситуацію в Каланчацькому та Чаплинському районах та опосередкований вплив на події в Генічеському районі.

Вибори в Херсоні помітно впливатимуть на ситуацію в суміжних районах, зокрема в Чаплинському та Каланчацькому. Місцеві еліти в Генічеську і частково в Каланчаку та Чаплинці переважно не мають стабільних політичних поглядів і намагаються передбачити майбутнього переможця – насамперед, президентських виборів. До прикладу, у Генічеську впродовж осені 2018 р. більшість учасників так званої “Руской весни”, які не втекли до Росії, місцеві аграрії та значна частина місцевих чиновників вступили до партії “Батьківщина”, чия лідерка Ю. Тимошенко мала на той час найвищий рейтинг у президентській кампанії.

У контексті впливу політичного процесу в Херсоні на всю столичну агломерацію важливим індикатором емансипації турецької громади стала участь у локальному політичному процесі великого фермера Садіяра Мамедова. Він позиціонує себе як успішного фермера, ветерана АТО і патріота України, який займається благодійністю і соціальними проектами. У своїй зовнішній репрезентації С. Мамедов виходить за межі звичного порядку денного своєї етнічної групи, яка переважно зосереджується на дуже локальних інтересах турків на базовому, сільському, рівні. Ті депутати або старійшини, які традиційно уособлюють громаду в її комунікації з місцевою владою, порушили питання виділення окремих ділянок на цвинтарях для мусульманських поховань, розв'язання побутових суперечок і конфліктів, зокрема з представниками поліції, проведення різноманітних заходів. Це перший приклад участі представника турецької громади в політичному процесі на регіональному, а не локальному рівні. Садіяр Мамедов певний час розглядався як претендент на посаду міського голови Херсона, але при зміні політичної кон'юнктури у 2019 році зменшив свою публічну активність і балотувався у 2020 році в Херсонську міськраду [див. також: Гоманюк 2020, 57].

Південь Херсонської області за своїм регіональним валовим продуктом та структурою зайнятості є аграрним регіоном, де соціально-політична ситуація частково визначається системою власності на землю. Наприклад, навіть Генічеськ та район називають аграрними всі учасники фокус-груп. Але інші види економічної активності представлені тут також – послуги та торгівля, які не є монополізованими. Представленість ширшого кола гравців активно конкурують між собою, впливає на локальну політику та політичну культуру. Потреба в груповій консолідації для захисту своїх інтересів та власності прямо впливає на політичну залученість бізнесових груп. Із другого боку, деякі учасники фокус-груп висловлювали свої думки про переговори та компроміси як цінність⁶.

Конфлікти навколо ідентичності (російська та українська політичні ідентичності) відіграють певну роль у Генічеську. Зокрема, тут події навесні 2014 р. були значно більш конфліктними, ніж в інших районах Херсонщини, пізніше відбувалися акції на кшталт так званого “Безсмертного полку”, які інтерпретувалися локальними активістами як проросійські. Волонтери та активісти протестували проти акцій “Безсмертного полку” та звинувачували владу в їхній організації та сприянні проросійським силам. Волонтери та активісти організовували контракції, які ледь не завершилися зіткненням.

Гендерна перспектива

Міграція турків-месхетинців на початку 1990-х рр. спричинила зміни в гендерно-віковій та етнонаціональній структурі Чаплинського району, у якому переважно

оселилася ця громада. На відміну від сусідніх районів, у Чаплинському зросла частка населення молодших вікових груп, особливо в селах, де месхетинці становлять помітну частину населення, а також відбулися певні зміни в соціоекономічній структурі, оскільки члени цієї громади спеціалізуються на працевісних видах сільськогосподарства, передусім в овочівництві. Однак зараз спостерігається поступове наближення типу відтворення турків до показників української більшості. Підрахунки показують, що темпи зростання чисельності громади турків-месхетинців у Чаплинському районі будуть зменшуватися.

Інтеграція навіть на тридцятий рік проживання на Херсонщині в різних гендерно-вікових групах турків-месхетинців відбувається з різною швидкістю та глибиною. Найбільш інтегрованими в українське суспільство є соціально, економічно та навіть останнім часом політично активні чоловіки молодого та середнього віку. Найуспішнішою сферою інтеграції є економічні відносини. Послідовність соціальної адаптації та інтеграції турків визначається напрямком “економічний – політичний – соціокультурний”. Для частини турецьких чоловіків служба в ЗСУ стала потужним фактором інтеграції.

З’ясовано, що обмеженням для більш успішної інтеграції жінок є їхнє широке залучення в життя первинних груп. На відміну від старших людей, для яких сім’я є головним ресурсом власної ідентичності, діти та молодь, а особливо чоловіки, більш залучені у вторинні групи – шкільні класи, студентські групи, спортивні секції, виробничі бригади тощо. Це дає їм змогу бути залученими в адаптаційні процеси інших типів. Тоді як закритість веде до сегрегації та етнічної геттоїзації.

Причини конфліктності та нестабільності

Після окупації Автономної Республіки Крим південь Херсонської області де-факто став прикордонним регіоном. Прикордоння з тимчасово окупованою територією є джерелом безпекових ризиків. Регіональні військові ризики самі по собі суттєво обмежують потік інвестицій у регіон, шкодять діловим контактам та міжнародному туризму. Додатково запроваджена заборона на торгівлю з тимчасово окупованою територією разом з особистими безпековими загрозами для мешканців регіону, які в’їжджають у Крим, суттєво знижують економічну та соціальну взаємодію з Кримом.

Медіа, контрольовані Росією, поширюють пропаганду, спрямовану на руйнування лояльності мешканців Херсонської області до Української держави, формування уявлень про неможливість розв’язання їхніх проблем суто через зловживання українських урядовців, демонізацію кримських татар у такий спосіб, що навіть невелика кількість кримських татар ВПО (одна-дві сотні людей) спричинила певне соціальне напруження, зокрема в Генічеському районі⁷.

Оскільки доступ до орних земель є головною цінністю в регіоні, за цей ресурс періодично відбувалися конфлікти, зокрема рейдерські атаки. Найпоширенішими були спроби зібрати чужий врожай. Майже такими ж звичними є і конфлікти навколо оренди землі. Такі випадки виникають, коли власник земельного паю вирішує змінити орендаря, очікуючи на кращі умови. У цих конфліктах сторони користуються зовнішніми силовими ресурсами. Привілейоване становище землевласника є особливістю відносин “землевласник–орендар” у Херсонській області. Наприклад, у разі спору за право оренди землі кожна зі сторін конфлікту виплачуватиме збори за земельні паї землевласнику, навіть попри витрати на силове протистояння із суперником. У більшості випадків землевласники та громада байдужі до конфліктів між великими та середніми сільськогосподарськими виробниками. Єдиний виняток – у тих випадках, коли мешканці сіл є не тільки орендарями паїв, а й найманими працівниками, як це було в найбільш резонансному конфлікті в селі Надєждівці Чаплинського району. У цьому конфлікті обидві сторони мали срадше хитку правову позицію, але переможцем стала сторона, яка активно закликала місцеву громаду та власників паїв на свій бік, зокрема в силовому протистоянні. Позиція громади не

була ключовим фактором, але таке залучення працювало на користь сторони, яка стала переможцем. На думку одного з опитаних херсонських респондентів, обидві сторони мають певні проблеми із законом та активно залучають зовнішніх акторів.

Конфлікти навколо землі (або врожаю) з'являються внаслідок недосконалого земельного законодавства, недостатнього захисту власності на землю та її обіг, а також у випадках, коли земля обробляється неофіційно і належним чином не зареєстрована. Практика обробки незареєстрованої землі доволі поширена і використовується для уникнення від сплати податків. Врожай на таких землях найчастіше стає об'єктом рейдерства, але орендар сплачує (або отримує) премію за цей ризик. Загалом легітимність права власності на землю є слабкою, і, як наслідок, відбувається порушення закону багатьма акторами ринку. Така ситуація веде до помітного соціального напруження в дуже обмежених випадках, які потребують окремого описання [див.: *Situational Analysis Case Study... 2019*].

Турецька громада займає свою нішу в аграрних відносинах області. Оскільки турки спеціалізуються переважно на працевістких аграрних галузях, саме розширена сім'я тривалий час становила основу їхнього способу організації праці і трудових відносин. Зокрема, за свідченнями респондентів, масовим явищем була дуже рання зайнятість дітей у сімейному аграрному виробництві, що позначалося на їхній успішності в школі. Однак з розширенням площ власних і орендованих земель, збільшенням механізації, підвищенням товарності аграрного виробництва турецькі фермери дедалі більше орієнтуються не стільки на можливості задіювати працю членів родини, скільки на найманих працівників. Зокрема, респонденти в Чаплинці під час фокус-групи зазначали:

...у нас роботи немає, хіба тільки до турків на поля за 400 грн у день іти⁸.

В очах громади наймана праця на турецьких фермерів посідає низькі позиції в соціальній ієрархії привабливості. Турецькі фермери не сприймаються як легітимний локальний нобілітет. Учасники фокус-груп вказують на спосіб життя, організацію домашнього господарства і побуту, які не відповідають їхнім уявленням про вищі соціальні прошарки. Також трапляються часті спогади про період, коли турки тільки приїхали до Чаплинського району на початку 1990-х рр. і за рівнем достатку помітно поступалися місцевим мешканцям.

Розширення товарного виробництва і збільшення частки найманої праці в турецьких фермерських господарствах впливають на покращення шкільної освіти і збільшення соціальних контактів. Зростання рівня заможності стимулює збільшення територіальної і соціальної мобільності, здобуття вищої освіти, зміну місця проживання. Такі процеси насамперед відбуваються в найзаможніших соціальних групах. Наприклад, Садіяр Мамедов, не полишаючи свого аграрного бізнесу, переїхав до Херсона і встановив інтенсивні соціальні контакти з дуже різними середовищами і групами, зокрема серед журналістів і правозахисників у Херсоні і Києві.

Вплив окупації Криму і війни

Для турецької громади надзвичайне значення мають контакти з турецькими громадами в інших регіонах України і за її межами. Обов'язковий ритуал відвідування рідних становить центральну частину часової рутини. Закритість громади передбачає укладання шлюбів тільки в межах своєї етнічної групи. Помітна частина турків нині проживає на території РФ. Також за тридцять років із часу вкорінення на Херсонщині частина громади переїхала в населені пункти північної частини АР Крим, зокрема до міста Армянська [див. також: Сирінська, Майоров 2015, 138–148]. Неможливість підтримувати звичну комунікацію з представниками своєї етнічної групи, які проживають в РФ і в окупованому Криму, викликає роздратування. Незадоволення неможливістю підтримувати життєво необхідні для громади контакти виражається в позірній ностальгії за часами СРСР, “коли не було кордонів і ми могли скрізь їздити”⁹.

Частина турецької спільноти України компактно проживала в населених пунктах навколо м. Слов'янська Донецької області, які постраждали під час звільнення міста. Уряд Туреччини переселив турецьку громаду з постраждалих територій до північно-східної частини Анатолії [більше див.: Золотарьов 2020, 63–78]. Факт переселення мав сильний резонанс серед турків Херсонщини, посиливши міграційні настрої. Наші респонденти повідомляли про еміграцію найбільш соціально активних членів громади, зокрема нечисленних лікарів та інших фахівців, із сіл Чаплинського району. Значного більшого поширення в останні роки набула трудова сезонна міграція, основним напрямком якої є курортні регіони Туреччини, у яких вже проживає хтось із громади. Серед причин міграції респонденти називають економічну ситуацію в регіоні, а також страх перед можливими бойовими діями на Херсонщині в разі агресії з боку окупованого Криму. Питання трудової міграції етнічних груп потребують подальшого вивчення.

Етнорелігійні відносини. Турки-месхетинці. Кримські татари

Існує певне напруження між турками-месхетинцями, українською більшістю та кримськотатарським населенням. Відповідно до перепису 2001 р., чисельність турків-месхетинців у Чаплинському районі становила 2278 осіб (5,7 %). Через високу народжуваність у традиційно великих сім'ях турків-месхетинців наразі, за експертними оцінками, чисельність цієї групи може сягати 5–6 тис., що становить 10 % від всього населення району. Великі громади проживають у селах Хрестівці, Надєждівці та Балтазарівці цього району.

Загалом ця громада характеризується ізольованим стилем життя, слабкою інтеграцією в українське національно-культурне поле, що викликає в місцевих мешканців підозри в нелояльності до держави. Зокрема, під час інтерв'ю з мешканцями Чаплинки респонденти стверджували, що під час початкової фази російсько-української війни місцеві турки-месхетинці зайняли нейтральну або вичікувальну позицію. У Херсонській області спорадичні конфліктні ситуації були зафіксовані між турками-месхетинцями та українцями, серед причин яких респонденти згадували уникнення турками-месхетинцями військової служби в ЗСУ; “паразитичну” психологію, притаманну життю громади, коли намагаються використати всі можливі соціальні виплати, уникаючи офіційного працевлаштування і, відповідно, сплати податків; нібито саботаж щодо вивчення української мови в деяких школах; численні побутові інциденти, кримінальні інциденти серед молодіжних груп.

З другого боку, згідно з твердженням місцевих турків-месхетинців, вони залучені в заходи, що проводяться для резервістів ЗСУ, близько 35 турків-месхетинців Херсонської області брали участь в АТО, серед їхньої громади поширений рух на підтримку українських військових, зокрема через постачання їжі. Традиційний брак комунікації, ізоляція турків-месхетинців заважають їхній інтеграції в суспільство навіть з такими підтримувальними активностями [див.: Гоманюк 2020, 49–62].

Представники турків-месхетинців беруть участь у місцевому самоврядуванні. Зокрема, старійшина громади є депутатом Чаплинської селищної ради. З його слів, на початку конфлікту він запропонував запровадити систему контролю поширення чуток та інші заходи для попередження провокацій. За цим планом, кожний сільський депутат мав повідомляти про всі підозрілі події і в разі необхідності проводити наради та попереджати заздалегідь про можливі провокації¹⁰.

Найбільшими проблемами, що їх називають представники громади, є ксенофобські вияви та складнощі отримання українського громадянства. Деякі турки-месхетинці безуспішно намагалися отримати його впродовж двох десятиліть. Водночас точна кількість людей, які мають такі проблеми, невідома. Як приклади ксенофобії представники громади цитують образливі написи і наводять випадки, коли місцеві вірмени публічно закликали до виселення всіх турків. Для турків-месхетинців помітно складно взаємодіяти з місцевим населенням, оскільки, на їхню

думку, негативні історії, що трапляються з представниками інших етнічних груп, були нібито приписані туркам-месхетинцям.

Місцеві турки-месхетинці уникають розмов про громаду кримських татар, поруч з якими вони мешкають у деяких селах Херсонської області (зокрема в Риковому Генічеського району). Вони також вважають за краще не згадувати суперечки, що виникають на конфесійному ґрунті (щонайменше 3 мусульманських громади існують у Риковому, що перебували в напружених стосунках одна з одною) [більше див.: Danulyov 2015, 193–203; Данилов 2015, 315–341; Богомолів... 2015]. У коментарях до соціально-політичної ситуації представники громади неодноразово висловлювали ностальгію за часами СРСР, коли не було кордонів та конфліктів. Зокрема, один із турків-месхетинців зазначив:

...росіяни, українці, білоруси – один народ. Як вони можуть бути розділені?

Кримськотатарська громада Генічеського району висловлює низку скарг до місцевої влади і надає ілюстрацію упередженого ставлення, зокрема щодо маніпуляцій у призначенні директором сільського Будинку культури, проблем з виділенням приміщення для регіонального меджлісу на заміну попередньому, задрість щодо коштів, зібраних для кримськотатарської школи та інших проєктів, що здійснюються кримськотатарськими організаціями за допомогою міжнародних донорів тощо.

Як було зазначено однією з публічних осіб із кримських татар:

...люди все равно отнеслись к этой помощи с недоверием и подозрением, думая, что татары купить нас этим хотят. Сейчас у нас ремонт делают ТИКА, турецкое агентство по международной технической помощи. Некоторые тоже с подозрением на это смотрят: для чего турки для нас это делают? Нам ставят в упрек, что это же мы не свои личные деньги вкладываем, а те, которые выделила Украина... Когда здесь начались строительные работы, то мне на планерке один высказал с обидой и злобой, что “почему это вашу школу делают? У нас есть еще одна школа!”. Я говорю, что мы пишем проекты, ждали полтора года, пока начались эти работы¹¹.

З другого боку, існує негласна і публічно не висловлена конкуренція на місцевій політичній сцені, звинувачення кримських татар у непотизмі. Представник кримськотатарської спільноти в Новоолексіївці підкреслив особливий статус їхньої спільноти, що часто спричиняє роздратування. Депутат районної ради, Новоолексіївка:

У нас проблеми з татарами, вони самостійний народ, вони ніколи не будуть українцями, росіянами чи радянськими людьми, а вони ні, вони татари. Тому коли спільна проблема – то вони з нами, а коли вирішиться проблема – то вони не з нами. Тому не хотілося б, щоб біля влади був татарин. Вони самі відділяють себе від нас. Вони сильних людей обходять, шукають слабких. Там, де появляється один татарин, там одразу їх як грибів.

От моя дружина працює в школі вчителькою. Я її гукаю до себе в бізнес, вона не хоче. В школі важко з кримськотатарськими дітьми. Дружина скільки разів плакала, приходила додому. Тому що якщо дитина національної меншини веде себе невиховано, може матюкатися, посилати вчителя, то директор школи буде винуватити вчителя, а не дитину і її батьків. І на рівні влади в районі, от був Алан, так вони ж знову ж таки ділили на своїх і на чужих. Хоча мені все одно, всі ми люди¹².

Тоді як інший депутат районної ради сказав:

Есть турки и татары-активисты из Геническа, Рыково, Новоалексеевки, с Чонгара. Они все европеизированы, хотят лучшей жизни себе и детям. В последнее время делают упор на обиженных татар, но мы понимаем, что это делается картинка для европейских руководителей, для ООН, что тут все плохо¹³.

Місцеві гравці

Структура землекористування в кожному районі має свою специфіку. У Генічеському районі сформувалася олігополія 4 великих сільгоспвиробників, яка намагається контролювати місцеві ради всіх рівнів. У Чаплинському та Каланчацькому районах наявна більша частка малих та середніх фермерів, і великі компанії не так зацікавлені у впливі на місцевих політиків, навіть якщо мають певні важелі. Однак

є корпорації, що фактично повністю контролюють цілі села (наприклад, компанія “Долинське” в Чаплинському районі). Зазвичай такі компанії, як “Долинське”, сформувалися на базі колишніх колгоспів і мають певну інституційну тяглість від них. Якщо в районі формується консолідований прошарок великих сільгоспвиробників (як у Генічеському районі), вони спроможні домовитися про свої політичні та економічні інтереси. Це впливає на рівень орендної плати за земельні паї, голосування в радах всіх рівнів та розподіл бюджету. Незважаючи на рекордні цифри в туристичній сфері в Генічеському районі та отримані цим бізнесом доходи, ця сфера не має потужного впливу на місцеву політику та безпекову ситуацію, ймовірно через розсіяну власність та відсутність великих гравців, – туристичний бізнес представлений майже суто малими та середніми власниками, які не змогли утворити власного лобі [див.: *Situational Analysis Case Study... 2019*].

Отже у Генічеському районі наявна ситуація, коли є панівна більш-менш консолідована сила неформальної коаліції великих сільськогосподарських компаній, яка нині контролює більшість у місцевій раді та більшість голів сільських рад. Група-конкурент, що їм протистоїть та час від часу вступає в конструктивну взаємодію, – це група, яка представляє інтереси малого та середнього бізнесу та намагається створювати свої формальні та неформальні структури. Така ситуація є потенційно конфліктною з кожною зміною наявного балансу між цими двома групами. Кримськотатарська спільнота в цій ситуації намагається за рахунок групової солідарності, наявних політичних контактів на центральному рівні та активності репрезентативної структури – місцевого меджлісу – бути самостійним гравцем у районі [Данилов 2017].

Фактор ризику для регіону, пов’язаний з окупацією Криму, полягає в поширенні на його територію сигналу російських телеканалів та радіостанцій. Цими каналами поширюється пропаганда, що має на меті руйнування лояльності мешканців Херсонщини до Української держави, формування ідей про неможливість розв’язання їхніх проблем суто через зловживання українського уряду, демонізацію кримських татар, особливо їхньої громадської діяльності на адмінкордоні з Кримом. Вже стандартний засіб інформаційної війни з російського боку, що використовується не тільки в Херсонській області, полягає в підсиленні будь-яких конфліктів, незалежно від їхніх причини, намаганні радикалізувати їх і за можливості зробити насильницькими.

Приховані конфлікти навколо ідентичностей кримськотатарської меншини фіксуються в Каланчацькому та Генічеському районах. У Каланчаку це є наслідком громадянської акції з товарної блокади Криму, яка супроводжувалася появою неконтрольованих озброєних груп у районі, які вчинили низку протиправних дій під національним прапором кримських татар [Данилов 2017].

Об’єднання мусульманської спільноти не на етнічній, а на релігійній основі в Херсонській області може спричинити певне напруження. Турки-месхетинці в ув’язненні лідерської групи Меджлісу асоціюються з Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ), чий лідер А. Тамім звинувачувався у спробах підірвати єдність кримськотатарського народу ще на початку 2000-х рр. Наразі турки-месхетинці та кримські татари області або перебувають у конкурентних відносинах, або ігнорують одне одного. В одному з сіл Генічеського району існує невелика релігійна група, асоційована з турками-месхетинцями, чиї представники неодноразово звертаються із заявами до СБУ зі звинуваченнями в екстремізмі. У Херсоні представники регіонального Меджлісу публічно протистояли виділенню землі мусульманській спільноті, оскільки вона належить до ДУМУ. Ті кримські татари, що належать до релігійних громад ДУМУ, не приєднувалися до акції блокади Криму, до якої були мобілізовані всі інші кримські татари. Кримські татари, що належать до ДУМУ, менше залучені в суспільне життя та навіть до меморіальних активностей на День депортації [див.: *Danylov 2015, 193–203*].

Можливості для зниження нестабільності та просування миру

Незважаючи на присутність армії та прикордонників в останні роки, досі бракує представленості державної влади в регіоні.

Зокрема, на думку багатьох респондентів, конфлікти навколо земельного питання припиняться тоді, коли всі приховані залишки будуть віддані у власність, всі землі – перераховані, а податки сплачені. Головно, цей інституційний складник найважливіший для виведення зазначеного питання зі сфери конфлікту. Спори навколо прав оренди вже вирішуються переважно в судах.

Існування прошарків активних громадян є підставою для надії подолати розрив між закритістю у власних населених пунктах та побудувати зв'язки з ширшими глобальним та національним контекстами. Забезпечення такого залучення громадян у ширший контекст сприятиме зростанню стабільності.

Що стосується місцевих миротворчих практик, то деякі учасники фокус-груп висловлювали ідеї про переговори та компроміси як цінності. Зокрема, один з учасників у Генічеську сказав після фокус-групи:

Ми маємо вирішувати конфлікти. Інакше ми не зможемо торгувати один з одним. Так що ми шукаємо компроміси.

Висновки та рекомендації щодо Херсонської області

У громадах кримських татар і турків-месхетинців відбуваються складні внутрішні процеси. Ці зміни мають власну динаміку, пов'язану з трансформаціями всередині спільнот, їхньою емансипацією, а також є відповіддю на соціальні, економічні і безпекові виклики в регіоні, і динаміку соціально-політичних процесів у ширшому суспільстві півдня Херсонщини. Потужні виклики, з якими довелося мати справу громадам з 2014 року, справили помітний вплив на всі сфери їхньої життєдіяльності. Можна припустити, що громади та етнічні спільноти регіону значною мірою вже адаптувалися до нової реальності, сприйнявши її як “нову норму”. Проте довгострокові наслідки анексії Криму і фактично прифронтового статусу регіону для мусульманських громад та етнічних спільнот потребують подальшого вивчення.

Однією з відповідей на російську агресію стала масштабна реформа місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування дістали ресурси, але тепер мають ті сфери відповідальності, які раніше були поза межами їхніх компетенцій. Це, зокрема, стосується і підтримання міжетнічної взаємодії і пошуку балансів інтересів різних етнічних спільнот. Постає необхідність посилення інституційної здатності місцевих органів влади, зокрема за допомогою розвитку експертного потенціалу, і насамперед депутатів місцевих рад.

В аграрному регіоні соціальний баланс і перспективи розвитку значною мірою залежать від соціальної ролі, яку відіграють агровиробники. Залучення фермерів до спільної діяльності, підтримка різних форм їхньої самоорганізації є важливими не тільки для представлення інтересів цієї групи. Такі об'єднання на півдні Херсонщини мають бути інклюзивними і мультикультурними, у такий спосіб сприяючи інтеграції турецьких та кримськотатарських сільгоспвиробників на базі спільних бізнес-інтересів і базових уявлень про безпеку. Такі асоціації також будуть сприяти підтриманню безпеки у сфері агробізнесу.

¹ Дослідження було реалізоване та оприлюднене в рамках проекту “Conflict analysis in three potential risk areas in Ukraine”, профінансоване Фондом попередження конфліктів, стабільності та безпеки (CSSF). Проект реалізовано організацією *International Alert* [див.: *Situational Analysis Case Study...* 2019].

² Данилов С. І. Дотримання прав кримських татар і інших національних меншин / Доповідь заінтересованих сторін до періодичного звітування України щодо виконання Конвенції

з ліквідації расової дискримінації та оцінка виконання заключних рекомендацій Комітету з ліквідації расової дискримінації до 19–21 періодичної доповіді України / CERD – International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: 90 Session (02 Aug 2016 – 26 Aug 2016) (CERD/C/UKR/19-21) // The Treaty Body Database. URL: http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/SessionDetails1.aspx?SessionID=1073&Lang=e (дата звернення: 29.09.2020).

³ Данилов С. Дороги, бідність, нудьга. Херсонщина через сусідство з Кримом потребує особливої уваги (Соціологія, інфографіка) // ТЕКСТИ.org.ua. 2018-07-12. URL: https://texty.org.ua/articles/86461/Dorogy_bidnist_nudga_Khersonshhyna_cherez_susidstvo_z-86461/ (дата звернення: 29.09.2020).

⁴ На межі. Після окупації Криму на південній Херсонщині побільшало тих, хто вважає себе українцями // ТЕКСТИ.org.ua. 2018-02-21. URL: https://texty.org.ua/articles/83028/Na_mezhi_Pisla_okupaciji_Krymu_na_pivdennij-83028/ (дата звернення: 29.09.2020).

⁵ На межі. Після окупації Криму на південній Херсонщині побільшало тих, хто вважає себе українцями // ТЕКСТИ.org.ua. 2018-02-21. URL: https://texty.org.ua/articles/83028/Na_mezhi_Pisla_okupaciji_Krymu_na_pivdennij-83028/ (дата звернення: 29.09.2020).

⁶ Фокус-групове дослідження в Генічеську. 2019 р. Архів авторів.

⁷ Як Росія розхитує ситуацію на Херсонщині. Теракти й чутки про Турецьку автономію // ТЕКСТИ.org.ua. 2016-04-15. URL: https://texty.org.ua/fragments/66941/Jak_Rosija_rozkhytuje_sytuaciju_na_Khersonshhyni_Terakty-66941/ (дата звернення: 29.09.2020).

⁸ Учасниця фокус-групового опитування. Чаплинка. 2019 р.

⁹ Інтерв'ю з представником турецької громади. Чаплинка. 2019 р.

¹⁰ Інтерв'ю з представником громади. Чаплинка.

¹¹ Інтерв'ю з представником Генічеського регіонального меджлісу. Новоолексіївка, 2018 р.

¹² Учасник фокус-групового опитування. Генічеськ. 2018 р.

¹³ Учасник фокус-групового опитування. Генічеськ. 2018 р.

ЛІТЕРАТУРА

Богомолів О. В., Радівілов Д. А., Данилов С. І., Шестопалець Д. В. **Іслам та громадянське суспільство в часи випробувань**. Аналітична доповідь. Київ, 2015.

Гоманюк М. А. Модернізація соціального життя турків-ахиска в Україні // *Східний світ*, 2020, № 2.

Данилов С. Мусульманські громади України в умовах окупації Криму та окремих регіонів Донецької та Луганської областей // **Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні**. Збірка аналітичних матеріалів. Львів, 2015.

Данилов С. І. Кримські татари Херсонської області: самоорганізація та питання етнічної, конфесійної і регіональної ідентичностей // **Вплив історичної пам'яті, міфів та стереотипів на формування регіональних та етнокультурних ідентичностей населення Криму та Надазов'я**. Аналітична доповідь. Київ, 2017.

Золотарьов Д. Ю. До питання еміграції турків-месхетинців з України в Туреччину у 2015–2017 рр. // *Східний світ*, 2020, № 2.

Сирінська О. А., Майоров М. В. Громада турків-месхетинців в умовах збройного конфлікту на Сході України // *Східний світ*, 2015, № 1.

Danylov Sergiy. Crimean Tatar's National Institutes under the Occupation: The Case of Muf-tiyat of Crimea // **Ukraine after the Euromaidan. Challenges and Hopes** / ed. by Viktor Stepanenko & Yaroslav Pylynsky. Peter Lang, 2015.

Situational Analysis Case Study: Kherson region / International Alert. February, 2019. URL: [https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Kherson %20Case %20Study_EN_2019.pdf](https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Kherson%20Case%20Study_EN_2019.pdf) (дата звернення: 29.09.2020).

REFERENCES

Bohomolov O. V., Radivilov D. A., Danylov S. I. and Shestopalets' D. V. (2015), *Islam ta hromadyans'ke suspil'stvo v chasy vyprobuvan'*, Analitychna dopovid', A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv. (In Ukrainian).

Homanyuk M. A. (2020), "Modernizatsiya sotsial'noho zhyttya turkiv-akhyska v Ukrayini", *Shidnij svit*, No. 2, pp. 49–62. (In Ukrainian).

Danylov S. (2015), "Musul'mans'ki hromady Ukrainy v umovakh okupatsiyi Krymu ta okremykh rehioniv Donets'koyi ta Luhans'koyi oblastey", in *Stratehiyi transformatsiyi i preventsiyi prykordonnykh konfliktiv v Ukraini*, Zbirka analitychnykh materialiv, Halyts'ka vydavnycha spilka, Lviv, pp. 315–341. (In Ukrainian).

Danylov S. I. (2017), "Kryms'ki tatory Khersons'koyi oblasti: samoorhanizatsiya ta pytannya etnichnoyi, konfesiynoyi i rehional'noyi identychnostey", in *Vplyv istorychnoyi pam'yati, mifiv ta stereotypiv na formuvannya rehional'nykh ta etnokul'turnykh identychnostey naselelnya Krymu ta Nadazov'ya*, Analitychna dopovid', A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, Kyiv. (In Ukrainian).

Zolotar'ov D. Yu. (2020), "Do pytannya emihratsiyi turkiv-meskhetyntsviv z Ukrainy v Turechchynu u 2015–2017 rr.", *Shidnij svit*, 2020, No. 2, pp. 63–78. (In Ukrainian).

Syrins'ka O. A. and Mayorov M. V. (2015), "Hromada turkiv-meskhetyntsviv v umovakh zbroynoho konfliktu na Skhodi Ukrainy", *Shidnij svit*, No. 1, pp. 138–148. (In Ukrainian).

Danylov Sergiy (2015), "Crimean Tatar's National Institutes under the Occupation: The Case of Muftiyat of Crimea", in *Ukraine after the Euromaidan. Challenges and Hopes*, Viktor Stepanenko & Yaroslav Pylynsky (eds), Peter Lang, pp. 193–203.

Situational Analysis Case Study: Kherson region (2019), International Alert, February, available at: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Kherson%20Case%20Study_EN_2019.pdf (accessed September 29, 2020).

C. I. Данилов, I. B. Ейгельсон, М. С. Єлігулашвілі

Мусульманські громади Херсонщини в контексті регіональної соціально-політичної динаміки і безпекових викликів

У статті репрезентовано результати якісного дослідження, що проводилося протягом жовтня – листопада 2018 р. в Генічеському, Каланчацькому та Чаплинському районах Херсонської області у вигляді серії інтерв'ю та фокус-груп. Подано узагальнений портрет трьох районів з погляду безпекових ризиків та конфліктогенних факторів, зокрема місцевих виборів, земельного питання, трансформації ідентичностей. Проаналізовано причини конфліктності та нестабільності після 2014 р. та місце мусульманських громад та етнорелігійних відносин у соціоекономічному та безпековому ландшафті з урахуванням гендерної перспективи.

Авторами проаналізовано вплив де-факто кордону та близькості до окупованого Криму на економічне становище регіону. Представлено специфіку кожного з районів, як тих, що межують з обласним центром, так і віддаленого Генічеського, зокрема особливості економічних зв'язків, роль місцевих еліт та політичного життя. Проаналізовано фактор земельного питання як ключової економічної сфери регіону в конфліктах та розподілу зайнятості в цій сфері діяльності турків, кримських татар, турків-месхетинців та в стосунках з немусульманським населенням районів. Описані стратегії інтеграції різних мусульманських спільнот у суспільно-економічне життя регіону. Враховано роль медіа, які контролювані Росією та поширюють пропаганду, спрямовану на руйнування лояльності мешканців Херсонської області до Української держави, та їхній вплив на етнорелігійні відносини в регіоні.

Етнорелігійні відносини проаналізовано як з погляду конфлікту ідентичностей (проросійське / радянське vs проукраїнське / проєвропейське, мусульманське vs етнічне тощо), так і з погляду конфліктного потенціалу конкуренції різних мусульманських спільнот між собою; описано роль різних гравців, акторів та інституцій у конкуренції за вплив на етнічні та релігійні громади.

У статті рекомендовано залучати фермерів до спільної діяльності та об'єднання виробників сільгосппродукції, що також сприятиме інтеграції українських, турко-месхетинських, кримськотатарських сільгоспвиробників на основі спільних бізнес- та безпекових інтересів. Також рекомендовано продовжувати дослідження інтеграційних процесів турків-месхетинців та кримських татар з метою розробки місцевих інтеграційних політик на рівні району та області, що неможливо без розвитку місцевого експертного потенціалу місцевих органів влади, насамперед депутатів місцевих рад.

Ключові слова: мусульманські громади, Херсонщина, конфлікти, безпекові ризики

Стаття надійшла до редакції 30.09.2020